
LIČNA ODGOVORNOST POD DIKTATUROM

HANA ARENT

Sa engleskog preveo Ranko Mastilović

LIČNA ODGOVORNOST: Moram da vas zamolim da ovaj izraz shvatite kao suprotnost političkoj odgovornosti koju svaka vlast preuzima za dela i nedela svojih prethodnika, a svaki narod za dela i nedela iz svoje prošlosti. Čovek koji na sebe uzima političku odgovornost uvek će doći do tačke na kojoj će kazati:

*Vreme je iz zgloba ispalilo. Prokleta šala ta,
Što sam se rodio da ga nameštam ja!*

Ali, ovde neću govoriti o toj vrsti odgovornosti. Ona, strogo uzevši, nije lična, a samo metaforički možemo reći da *osećamo* krivicu za grehe naših očeva, našeg naroda ili čovečanstva, tj. za dela i nedela koja nismo sami počinili. Govoreći s moralnog stanovišta, isto je onoliko pogrešno osećati krivicu za nešto što nismo učinili kao i ne osećati nikakvu krivicu ako smo za nešto doista krivi. Uvek sam smatrala vrhuncem moralne konfuzije to što su u posleratnoj Nemačkoj oni koji su lično bili potpuno nevini uveravali jedni druge, ali i čitav svet, koliko su krivi, dok je među zločincima tek retko ko bio spreman da izrazi makar i najblaže kajanje. Ne postoji ni kolektivna krivica ni kolektivna nevinost. Ti izrazi imaju smisla samo ako ih primenimo na pojedince.

Te srazmerno jednostavne stvari postale su komplikovane zbog nečega što ću nazvati “teorijom šrafa”. Kada opisujemo neki politički sistem (njegovo funkcionisanje, odnose između raznih ogranaka vlasti, rad ogromne birokratske mašinerije, lanac komandovanja), tada o svim osobama koje taj sistem koristi neizbežno govorimo kao o funkcionerima, dakle kao o šrafovima i zupčanicima zahvaljujući kojima se admini-

stracija održava u pogonu. Svaki šraf, to jest svaki pojedinac, mora biti zamenljiv bez izmene sistema, i to je pretpostavka svakog birokratskog sistema, svih javnih službi, zapravo svih delatnosti. Ali, pitanje lične odgovornosti onih koji tu rade sporedno je. Ono što su svi optuženi na posleratnim suđenjima govorili u svoju odbranu, ovde je doista tačno: “da to nisam uradio ja, mogao je i uradio bi neko drugi”.

Kada sam otišla u Jerusalem da pratim suđenje Ajhmanu, smatrala sam da je velika prednost sudske procedure to što u njoj nema mesta ni za kakve šrafove, i što zbog toga na sva ta pitanja moramo da (po)gledamo iz drukčijeg ugla. Naravno, moglo se predvideti da će odbrana ići u tom pravcu (Ajhman je bio samo sitan šraf), bilo je verovatno da će i sam optuženi govoriti u tom smislu, što je on donekle i učinio, ali da će optužba od njega pokušati da napravi najveći šraf, gori i značajniji od Hitlera, to je predstavljalo neočekivan kuriozitet. Sudije su uradile ono što je bilo ispravno i primereno: odbacile su čitavu tu ideju. Uzgred budi rečeno, to sam, bez obzira na sve optužbe i pohvale, učinila i ja. Jer, kao što su sudije nastojale da istaknu, u sudnici, na optuženičkoj klupi, ne sedi ni sistem, ni istorija ili neki istorijski trend, nikakav “izam”, na primer antisemitizam, već samo jedan čovek. A ako je taj čovek nekim slučajem funkcioner, on je optužen upravo zato što je i funkcioner samo ljudsko biće, kome se, kao takvom, sudi. Stoga je pi-

tanje koje sud upućuje optuženom sledeće: da li ste vi, taj i taj, pojedinac, s imenom, datumom i mestom rođenja, jedinstven, prema tome nezamenljiv, počinili zločin za koji ste optuženi, i zašto ste to uradili? Ako optuženi odgovori: “To nisam učinio ja kao ličnost, ja nisam posedovao ni volju ni moć da učinim bilo šta na svoju ruku, ja sam bio običan šraf, bio sam zamenljiv, svako bi na mom mestu učinio isto, a to što sam pred ovim sudom ja, puka je slučajnost” – taj odgovor će biti proglašen nebitnim. Jer na odogovor: “To nisam učinio ja već sistem u kojem sam ja bio samo jedan šraf”, sud odmah postavlja sledeće pitanje: “A zašto ste postali šraf i pod tim uslovima nastavili da to budete?” Ako bi optuženom bilo dozvoljeno da se o svoj krivici ili nevinosti izjasni kao predstavnik sistema, on bi doista postao “žrtveni jarac”.

U svim posleratnim sudskim procesima sudovi insistiraju na tome da optuženi nisu smeli da pristanu na to da učestvuju u zločinima koje je ozakonila njihova vlast, i to ne učestvovanje, uzeto kao pravno merilo ispravnog i pogrešnog, stvara znatne teškoće upravo u pogledu pitanja odgovornosti. Jer, suština je da su učešće u zločinima, dakle pravnu i moralnu odgovornost, mogli da izbegnu samo oni koji su se potpuno povukli iz javnog života, samo oni koji su odbili bilo kakvu političku odgovornost. U uzavreloj raspravi o moralnim pitanjima koja se vodi otkako je poražena nacistička Nemačka i ot-

kako je utvrđeno da su svi slojevi društva javno i u potpunosti saučestvovali u zločinima, to jest da je došlo do totalnog kolapsa normalnih moralnih standarda, sledeći argument se koristi u bezbroj varijacija: mi koji se danas pojavljujemo kao krivci zapravo smo ostali u službi da bismo sprečili još gore stvari. Samo oni koji su ostali u sistemu imali su priliku da nešto olakšaju i da pomognu bar nekim ljudima. Mi smo đavolu dali njegovo ne prodavši mu dušu, dok su oni koji nisu uradili ništa izbegli svaku odgovornost i mislili samo na sebe i na spas svojih dragocenih duša. Taj argument, politički govoreći, mogao bi imati smisla da je Hitlerov režim bio zbačen, ili da je to bar pokušano, u vrlo ranoj fazi njegovog postojanja. Međutim, ljudi koji ovako govore nisu bili nikakvi zaverenici – uspešni ili neuspešni. To su po pravilu državni službenici bez čijeg stručnog znanja ne bi mogli da opstanu ni Hitlerov režim ni Adenauerova vlada.

Za razliku od pravne odgovornosti, problem lične ili moralne odgovornosti javlja se samo u vezi s onima koji nisu bili ubeđene pristalice režima. U ovom konkretnom slučaju, čak je i to jednostavno pitanje postalo nejasno, jer, kada je najzad došao dan obračuna, pokazalo se da ubeđenih pristalica uopšte nije bilo. Iako je to laž, nevolja je što to nije ni obična ni potpuna laž. Jer, ono što je u ranoj fazi počelo s politički neutralnim ljudima, u završnim je važilo za članove parti-

je, pa čak i za elitne formacije SS-a. Čak je i u Trećem rajhu bilo malo ljudi koji su dušom i srcem prihvatili kasnije zločine režima, ali ih je bilo mnogo koji su uprkos tome bili sasvim spremni da ih počine. A sada svaki od njih, gde god da je bio i šta god da je učinio, tvrdi da su oni koji su se pod bilo kakvim izgovorom povukli u privatni život, odabrali lakši put, put bez odgovornosti.

U njihovom moralnom pravdanju istaknutu ulogu igra argument manjeg zla. Ako ste suočeni s dva zla, tako se tvrdi, vaša je dužnost da se opredelite za manje, dok je odbijanje da se napravi izbor neodgovorno. Oduvek je slabost tog argumenta bila to što oni koji biraju manje zlo brzo zaboravljaju da su ipak izabrali zlo. Pošto je zlo Trećeg rajha na kraju bilo tako monstruozno da se ni uz pomoć najneobuzdanije uobrazilje nije moglo nazvati “manjim”, moglo se pretpostaviti da će ovog puta taj argument definitivno otpasti. Začudo, to se nije dogodilo. Štaviše, ako pogledamo tehnike totalitarne vlasti, očigledno je da argument manjeg zla ne potežu samo oni koji ne pripadaju vladajućoj eliti, već da je to jedan od mehanizama ugrađenih u mašineriju terora i zločina. Prihvatanje manjeg zla svesno se koristi u pripremanju državnih službenika, ali i celokupnog stanovništva, za prihvatanje zla kao takvog. Navješću samo jedan primer: istrebljivanju Jevreja prethodilo je postepeno uvođenje antijevrejskih mera. Svaka je bila usvojena jer bi odbijanje saradnje stvari učinilo gorim,

sve dok nije dostignuta faza kad ništa gore nije ni moglo da se desi. Vidimo koliko je ljudski duh nespreman da se suoči s realnošću koja je na ovaj ili onaj način u totalnoj suprotnosti s njegovim referentnim okvirom. Nažalost, izgleda da je usloviti ljudsko ponašanje i naterati ljude da se vladaju na /najmanje očekivan i najužasniji način mnogo lakše nego bilo koga ubediti da nešto nauči iz iskustva, to jest da počne da misli i sudi umesto da primenjuje kategorije i formule koje su duboko ukorenjene u našem duhu, ali čija je iskustvena osnova odavno zaboravljena i čija uverljivost leži samo u njihovoj intelektualnoj doslednosti a ne u tome što odgovaraju stvarnim događajima.

Da bih objasnila tu nevolju prosuđivanja kada ne postoji mogućnost da se potpora nađe u primeni generalno usvojenih pravila, prebaciću se s moralnih na pravne standarde zato što su oni uglavnom bolje definisani. Na suđenjima ratnim zločincima i u raspravama o ličnoj odgovornosti, optuženi i njihovi branioci koristili su tvrdnju da su ti zločini bili “dela države”, ili da su počinjeni po naređenju pretpostavljenih. Te dve kategorije ne smeju da se brkaju. Pravno gledano, naređenja pretpostavljenih spadaju u sferu pravosuđa, dok se dela države u potpunosti nalaze van pravnog okvira. Smatra se da su to suverena dela nad kojima jurisdikciju nema nijedan sud. Teorija koja stoji iza delá države tvrdi da suverena vlast u izuzetnim okolnostima može biti primorana da

upotrebi zločinačka sredstva zato što je na kocki samo njeno postojanje ili održanje njene moći. Tom teorijom se delo države prećutno poistovećuje sa “zločinom” koji je neki pojedinac primoran da počini u samoodbrani, to jest s činom koji takođe može proći nekažnjen zbog izuzetnih okolnosti, onda kada je u pitanju sam život. Ovaj argument se na zločine totalitarne vlasti i njenih slugu ne može primeniti ne samo zato što te zločine nije podstakla nekakva nužnost. Naprotiv, moglo bi se vrlo argumentovano tvrditi da bi nacistički režim mogao da opstane, pa možda i da dobije rat, da nije počinio te zločine. Ni politička teorija državnog razloga, ni pravni koncept državnih dela nisu predvideli totalno izopačenje legalnosti. U slučaju Hitlerovog režima, jedva da je postojalo ijedno delo države koje, prema normalnim merilima, nije bilo zločinačko. Zbog toga održanju vlasti više nije trebalo da posluži neki zločinački postupak, kao izuzetak od pravila, već su, obrnuto, povremeni ne-zločinački postupci – kao što je bilo Himlerovo naređenje da se obustavi program istrebljenja – predstavljali izuzetke od “zakona” zemlje, odnosno ustupke učinjene iz krajnje nužde.

Slično tome, neadekvatan je i argument o “naređenjima pretpostavljenih”, kao i kontraargument sudija da ona ne predstavljaju nikakvo opravdanje. Pretpostavka je da naređenja normalno nisu zločinačka i da se upravo zato od onoga ko ih prima može oče-

kivati da će prepoznati zločinačku prirodu nekog konkretnog naređenja – na primer, u slučaju oficira koji poludi i naredi da se puca na druge oficire, ili u slučaju zlostavljanja ili ubijanja ratnih zarobljenika, itd. Pravnim jezikom rečeno, da bi izvršilac odbio naređenje, ono mora biti “očigledno nezakonito”. Nezakonitost “mora da se vije kao crna zastava, kao upozorenje na kojem piše ‘Zabranjeno’”. Drugim rečima, što se tiče čoveka koji mora da odluči hoće li poslušati ili ne, naređenje mora biti jasno obeleženo kao izuzetak, a nevolja je u tome što se u totalitarnim režimima, a posebno tokom poslednjih godina Hitlerovog režima, to obeležje nedvosmisleno odnosilo na ne-zločinačka naređenja.

Reči koje sam citirala potiču iz presude jednog izraelskog vojnog suda koji je, više nego većina drugih sudova na svetu, bio svestan teškoća vezanih za reč “zakonitost”, s obzirom na otvorenu, i, ako se tako može reći, ozakonjeno zločinačku prirodu hitlerovske Nemačke. Sud je stoga otišao dalje od uobičajenih fraza da “osećanje zakonitosti... leži duboko u savesti svakog čoveka, čak i onog koji ne poznaje zakone”, i progovorio o “nezakonitosti koja bode oči i kida srce, pod uslovom da oko nije slepo a srce okamenjeno i iskvareno” – što je sve vrlo lepo, ali, bojim se, nedovoljno kad se dosegne kritična tačka. Jer u tim slučajevima, ljudi koji su počinili zlo odlično su poznavali slovo i duh zakona zemlje u kojoj su živeli, a danas, kada

su pozvani na odgovornost, od njih tražimo “osećaj zakonitosti” koji će *opovrgnuti* zakon zemlje i njihovo poznavanje tog zakona.

Da bi se pod takvim okolnostima uočila “nezakonitost”, potrebno je mnogo više od oka koje nije slepo i srca koje nije okamenjeno i iskvareno. Ti ljudi su delovali u uslovima u kojima je svaki moralni čin bio nezakonit, dok je svaki zakonit čin bio zločin. Stoga prilično optimističko shvatanje ljudske prirode, koje se tako jasno probija iz presude sudija jerusalimskog i drugih posleratnih procesa, polazi od toga da postoji nekakva nezavisna ljudska sposobnost koju ne podupiru ni zakon ni javno mnjenje, sposobnost da se uvek iznova i potpuno spontano sudi o svakom delu i svakoj nameri. Možda doista posedujemo tu sposobnost i možda smo zakonodavci, svako ponaosob, kad god delamo, ali sudije nisu mislile na to. Uprkos njihovoj retorici, oni su mislili samo to da je *osećanje* za te stvari u nas usađivano toliko stoleća, da ono nije moglo iznenada da nestane. To je, po mom mišljenju, sumnjivo i s obzirom na dokaze kojima raspolažemo, i s obzirom na činjenicu da su iz godine u godinu “nezakonita” naređenja (“order”) sledila jedno za drugim, i da nijedno nije nasumično tražilo bilo kakve međusobno nepovezane zločine, već da se njima, sasvim dosledno i brižljivo, gradio tzv. “novi poredak” (“new order”). A taj novi poredak je bio upravo to što kaže – bio je ne samo jezivo nov, već takođe, i iznad svega, *poredak*.

Rasprostranjena ideja da se ovde radi o običnoj bandi kriminalaca koji će zavere- nički počiniti bilo koji zločin sasvim je pogrešna. Tačno je da je u elitnim organizaci- jama nacističkog pokreta postojao broj kri- minalaca koji je umeo da varira, i još veći broj ljudi krivih za zverstva. Ali, zverstva ni- su bila propisana, i, što je još važnije, iako su uglavnom tolerisana, ona zapravo nisu bila dozvoljena, baš kao što nije bila dozvo- ljena ni krađa ili primanje mita. Podjedna- ko pogrešna je i ideja da ovde imamo posla s erupcijom modernog nihilizma, ukoliko nihilistički kredo – “sve je dozvoljeno” – shvatimo u njegovom devetnaestovekovnom smislu. Lakoća s kojom je savest mogla da se umiri delimično je direktna posledica čin- jenice da upravo “nije sve dozvoljeno”.

Jer, do moralne poente ove ovog problema ne dolazi se korišćenjem reči “genocid” ili prebrojavanjem miliona žrtava – istrebljenja čitavih naroda bilo je i u antici i u moder- nim kolonizatorskim osvajanjima. Do nje se stiže tek kada shvatimo da se ono dogodilo u okviru jednog pravnog poretka, a da je uga- oni kamen tog “novog zakona” bila naredba “Ubij”, i to ne svog neprijatelja, već nevine ljude koji nisu bili čak ni potencijalno opa- sni, “Ubij” ne zbog nužnosti, već protivno svim vojnim i utilitarnim razlozima. Pro- gram ubijanja trebalo je da se završi tek na- laženjem i poslednjeg Jevrejina na svetu, i on nije imao nikakve veze s ratom, osim utoliko što je Hitler mislio da mu je rat potreban kao

dimna zavesa za nevojničke operacije ubija- nja. Planirano je bilo da se te operacije u vreme mira nastave u još grandioznijem obi- mu. A ta dela nisu počinili odmetnici od za- kona, čudovišta i ludi sadisti, nego najuvaže- niji pripadnici jednog uvaženog društva koji najčešće nisu ni verovali u “firerove reči”, reči koje su imale snagu zakona.

“MEDICINSKI PROBLEM”

Možda je najbolji dokaz, ako je dokaz još uvek potreban, za to do koje mere je čitav narod, bez obzira na partijsku pripadnost i direktnu angažovanost, verovao u novi po- redak stvari samo zato što su stvari doista ta- ko stajale, neverovatna primedba koju je na suđenju u Jerusalimu dva puta izrekao Ajh- manov advokat, čovek koji nikada nije bio član nacističke partije. On je, naime, rekao da je to što se događalo u Aušvicu i drugim logorima za istrebljenje bio “medicinski problem”. Bilo je to kao da se moral, upra- vo u trenutku svoje propasti unutar jednog starog, visokocivilizovanog naroda, prikazao u svom izvornom značenju, kao skup *mores*, kao skup navika i pravila ponašanja koji mo- gu da se zamene nekim drugim s onoliko muke koliko je potrebno da se promeni po- našanje nekog naroda za trpezom.

Sada dozvolite da postavim dva pitanja: pr- vo, po čemu su se razlikovali oni malobroj- ni koji, bez obzira na životni položaj, nisu kolaborirali, koji su odbili da učestvuju u javnom životu, iako nisu ni mogli ni hteli da

se pobune? I drugo, ako se slažemo da oni koji jesu služili, bez obzira na rang i ovlašćenja, nisu čudovišta, šta je to što ih je naginulo da se ponašaju tako kako su se ponašali, i kojim su moralnim, ne pravnim, razlozima pravdali svoje ponašanje posle poraza režima i sloma “novog poretka” i njegovog novog sistema vrednosti? Odgovor na prvo pitanje je relativno prost. Oni koji nisu učestvovali, oni koje je većina smatrala neodgovornim, bili su jedini koji su se odvažili da sude za sebe. Za to su bili sposobni ne zato što su raspolagali boljim sistemom vrednosti, ili zato što su stara merila ispravnog i pogrešnog i dalje bila čvrsto ukorenjena u njihovom duhu i savesti, već, po mom mišljenju, zato što njihova savest nije funkcionisala na taj, tako reći, automatski način – kao da raspoložemo nekakvim skupom naučenih ili urođenih pravila koja primenjujemo na svaki pojedinačni slučaj onda kad se on pojavi, tako da su svako novo iskustvo ili situacija unapred prosuđeni, a na nama je samo da primenimo ono što smo stekli ili naučili. Mislim da je njihov kriterijum bio drugačiji: oni su sebi postavili pitanje hoće li, ako učine izvesna dela, moći da žive pomireni sa sobom, i odlučili da je bolje da ne čine ništa, ne zato što će svet zbog toga postati bolji, već zato što je to bio jedini uslov da i dalje žive sa samima sobom. Takođe, to je razlog što su birali smrt onda kada su bili primorani da učestvuju. Pojednostavljeno rečeno, oni su odbijali da ubijaju ne toliko

zbog toga što su se čvrsto držali zapovesti “Ne ubij”, koliko zbog toga što nisu hteli da žive zajedno s ubicom – samim sobom.

Pretpostavka za ovu vrstu suđenja nije visoko razvijena inteligencija ili istančano poznavanje moralnih pitanja. To je samo navika da iskreno živimo sa sobom, to jest da učestvujemo u onom bezglasnom dijalogu sa samim sobom koji od Sokrata i Platona uobičajeno zovemo mišljenjem. Ta vrsta mišljenja, iako se nalazi u korenu svakog filozofskog mišljenja, nije tehnička i ne bavi se teoretskim problemima. Linija podele između onih koji sude i onih koji to ne čine prelazi sve društvene, kulturne ili obrazovne razlike. U tom smislu, potpuni moralni kolaps ljudi iz uvaženog društva pod hitlerovskim režimom može nas poučiti da u takvim okolnostima oni u koje se možemo pouzdati nisu oni koji poštuju vrednosti i čvrsto se drže moralnih normi i standarda. Danas znamo da se sve to može promeniti preko noći, a sve što tada preostaje jeste navika da se čvrsto držimo bilo čega. Mnogo će pouzdaniji biti sumnjala i skeptici, ne zato što je skepticizam dobar a sumnja blagotvorna, već zato što su oni navikli da prouče svaku stvar i donesu sopstvene odluke. Od svih, najbolji će biti oni koji znaju da smo dok god živimo, ma šta da se desi, osuđeni na to da živimo sa sobom.

NEMOĆ KAO VALJANO OPRAVDANJE

Ali šta ćemo s prigovorom o neodgovornosti koji se upućuje malobrojnim ljudima koji su oprali ruke od onoga što se dešavalo oko njih? Mislim da ćemo morati da priznamo da postoje ekstremne situacije u kojima odgovornost za svet, a ona je prvenstveno politička, ne može da se preuzme zato što politička odgovornost uvek pretpostavlja bar minimum političke moći. Mislim da potpuna nemoć predstavlja valjano opravdanje. To će postati nešto jasnije kad se okrenemo mom drugom pitanju, tj. onima koji jesu učestvovali i moralnim razlozima koje su koristili da bi se opravdali. Argumentacija je uvek ista: svaka organizacija zahteva pokoravanje nadređenima i zakonima zemlje. Poslušnost je vrлина: bez nje nijedna država, nijedna organizacija ne bi mogle da opstanu. Sve ovo zvuči tako uverljivo da je potreban izvestan napor da se otkrije varka. Varka se krije u reči “poslušnost”. Samo se od dece traži poslušnost. Ako odrasla osoba “sluša”, ona zapravo podržava organizaciju, autoritet ili zakon koji traži “poslušnost”. Naša upotreba reči “poslušnost” za sve ove situacije potiče iz drevnog shvatanja politike koje nam, još od Platona i Aristotela, govori da se svaka država sastoji od vladara i onih nad kojima se vlada, da oni prvi izdaju naređenja, a da im se drugi pokoravaju.

Ovde ne mogu da se upustim u razmatranje razloga zbog kojih su se ti pojmovi uvukli u tradiciju našeg političkog mišljenja, ali želim

da istaknem da su oni zamenili starije i, po mom mišljenju, tačnije ideje o odnosima ljudi u sferi organizovanog delovanja. Te starije ideje kažu da svako delo koje ostvari veći broj ljudi može da se podeli na dve faze: početak koji inicira neki “vođa”, i samo ostvarenje, u kojem učestvuju mnogi da bi do kraja izveli nešto što tada postaje zajednički poduhvat. U našem kontekstu važan je samo uvid da nijedan pojedinac, koliko god bio moćan, ne može da ostvari ništa, ni dobro ni loše, bez pomoći drugih ljudi koji će poduhvat dovesti do kraja. To što ovde imate je izvesna ideja jednakosti kao objašnjenje “vođe” koji je uvek samo prvi među jednakima. Oni za koje nam se čini da ga slušaju zapravo podržavaju i njega i njegov poduhvat. Bez takve “poslušnosti” on bi bio bespomoćan, dok u dečjoj sobi ili u uslovima ropstva – u dve sfere u kojima je ideja poslušnosti imala smisla i iz kojih je prenetu u oblast politike – dete, odnosno rob postaju bespomoćni ukoliko odbiju da “sarađuju”. Čak i u strogo birokratskoj organizaciji sa utvrđenim hijerarhijskim poretkom funkcionisanje “šrafova” i zupčanika mnogo se bolje može posmatrati u smislu sveopšte podrške zajedničkom poduhvatu, nego u uobičajenom smislu pokoravanja nadređenima. Ako se pokoravam zakonima zemlje, ja u stvari podržavam njeno uređenje, što postaje naročito uočljivo u slučaju revolucionara ili pobunjenika koji se ne pokoravaju i koji su povukli tu prećutnu saglasnost.

U tom smislu, ne-učesnici u javnom životu pod diktaturom jesu oni koji su odbili da je

podrže kloneći se onih mesta “odgovornosti” na kojima se, pod imenom poslušnosti, zapravo traži podrška. Potrebno je da samo za trenutak zamislimo šta bi se dogodilo s nekom od takvih formi vladavine kada bi se dovoljno ljudi ponašalo “neodgovorno” i odbilo podršku, čak i bez aktivnog otpora i pobune, da bismo shvatili koliko to može biti efikasno oružje. To je, zapravo, jedna od mnogih varijacija nenasilnog delovanja i otpora koji su otkriveni u našem stoleću. No, te nove zločince, koji nisu počinili nijedan zločin iz sopstvene inicijative, ipak možemo smatrati odgovornim za ono što su učinili zato što u političkim i moralnim stvarima poslušnost jednostavno ne postoji.

ZAŠTO STE PODRŽAVALI?

Stoga pitanje upućeno onima koji su učestvovali i slušali naređenja ne treba da glasi “Zašto ste slušali?” nego “Zašto ste podržavali?”. Za one koji poznaju čudnovati i moćni uticaj koji puke “reči” vrše na duh čoveka, jer je on, pre svega, životinja koja govori, ta zamena reči nije semantički irelevantna. Mnogo ćemo dobiti ako iz rečnika moralnog i političkog mišljenja uspemo da uklonimo tu pogubnu reč “poslušnost”. Ako promislimo o ovim stvarima, možemo povratiti neku meru samopouzdanja, čak i ponosa (dakle povratiti ono što se nekada nazivalo čašću i dostojanstvom čoveka), i to ne samo ljudskoj vrsti, već i statusu ljudskosti.

Izvornik: “Personal responsibility under dictatorship”, preuzeto iz: *The Listener*, August 6, 1964, pp. 185-187, 205.